

**MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA "1 DECEMBRIE 1918" DIN ALBA IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE**

**ISTORIE, SOCIETATE ȘI VIAȚĂ CULTURALĂ ÎN
ȚARA ZARANDULUI. SECOLELE XVI-XIX**

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:

C.P. I dr. MARIUS ROTAR

Student-doctorand:

IONUȚ-COSMIN CODREA

Alba Iulia

2017

CUPRINS

INTRODUCERE: METODOLOGIE ȘI ISTORIOGRAFIE	1
CAP. I CADRUL NATURAL	7
I.1. Țara Zarandului. Polemici privind delimitarea geografică	7
I.2. Țara Zarandului. Cadrul geografic	11
I.3. Cadrul natural ca factor geografic în dezvoltarea habitatului uman	14
CAP. II EVOLUȚIA ISTORICĂ, POLITICĂ ȘI ADMINISTRATIVĂ A ȚĂRII ZARANDULUI	17
II.1. Domeniul cetății regale Șiria	18
II.2. Voievodate, cnezate și districte românești în Țara Zarandului	27
II.3. Evoluția administrativ-teritorială a Țării Zarandului în secolele XVIII-XIX	37
II.3.1. Participarea așezărilor zărăndene la răscoala curuților	38
II.3.2. Țara Zarandului în perioada ocupației habsburgice	40
CAP. III REPERE ECONOMICE ÎN ȚARA ZARANDULUI	55
III.1. Economia așezărilor rurale	57
III.2. Viața economică în pragul revoluției din 1848-1849	64
III.3. Mineritul în Țara Zarandului	68
CAP. IV BISERICĂ. ȘCOALĂ. CARTE	88
IV.1. Viață religioasă în Țara Zarandului	88
IV.1.1. Începuturile vieții religioase.	88
IV.1.2. Biserica Ortodoxă din Transilvania sub influența Superintendenței Calvinice. Secolele XVI-XVII	95
IV.1.3. Viața religioasă a românilor în Țara Zarandului. Secolul al XVIII-lea	99
IV.1.3.1. Țara Zarandului. Jurisdicții ecleziastice în secolul al XVIII-lea	102
IV.1.3.2. Mișcări antiunioniste. Tensiuni confesionale în secolul al XVIII-lea în Țara Zarandului	107
IV.1.3.3. Preoți și biserici românești în Țara Zarandului. Secolele XVII-XIX	123
IV.1.3.3.1. Protopopiate românești ortodoxe în Țara Zarandului, secolele XVII-XVIII	123
IV.1.3.3.2. Protopopiatul unit din Țara Zarandului. Secolele XVIII-XIX	143
IV.1.4. Bisericile Reformate din Țara Zarandului	159
IV.1.4.1. Reforma în Țara Zarandului în contextul ocupației habsburgice	164
IV.1.4.2. Senioratul Hunedoara-Zarand	165
IV.1.4.3. Biserica reformată din Baia de Criș	167
IV.1.4.4. Biserica reformată din Brad	171
IV.1.4.5. Biserica reformată din Crișcior	174
IV.1.4.6. Biserica reformată din Ribița	175

IV.1.4.7. Veniturile preoților reformați	178
IV.1.4.8. Plata preoților	181
IV.1.4.9. Comunitățile reformate din Țara Zarandului	183
IV.1.5. Catolicismul în Țara Zarandului. Secolele XVIII-XIX	185
IV.1.5.1. Mănăstirea franciscană de la Baia de Criș	187
IV.1.5.2. Capelele catolice din Trestia, Hălmagiu și Băița	199
IV.2. Școala în Țara Zarandului	204
IV.2.1. Școlile confesionale românești	206
IV. 2.2. Școlile germane din Băița și Baia de Criș	209
IV. 2.3. Școala confesională reformată în satele zărăndene	213
IV.3. Cartea tipărită și circulația acesteia în Țara Zarandului	219
IV.3.1. Fondul de carte veche românească identificat în Țara Zarandului	221
IV.3.2. Dinamica distribuirii cărților religioase românești	231
IV.3.3. Însemnări de pe cărți românești vechi	233
IV.3.4. Fondul de carte veche străină din Țara Zarandului	241
CAP. V AȘEZĂRILE ZĂRĂNDENE ÎN SECOLELE XVI-XIX. ESTIMĂRI DEMOGRAFICE	249
V.1. Evoluții demografice în Țara Zarandului	261
V.2. Evoluții confesionale în Țara Zarandului. Secolele XVIII-XIX	278
CAP. VI REGISTRUL AȘEZĂRILOR DIN ȚARA ZARANDULUI. SECOLELE XVI-XIX	286
CONCLUZII	341
BIBLIOGRAFIE	347
LISTA ANEXELOR	371
LISTA PLANȘELOR	372
ANEXE	
PLANȘE	

SINTEZA LUCRĂRII

Cuvinte cheie: *Țara Zarandului, habitat, economie, minerit, biserică, carte veche, demografie.*

În istoriografia contemporană cercetarea Regiunii, sub diferite aspecte, geografic, economic și social, a cunoscut un avânt deosebit. Deși un concept problematic datorită pluralității demersului, care implică o cercetare interdisciplinară, acesta atrage tot mai numeroși cercetători din domeniul științelor umaniste și sociale. La câteva decenii de la intrarea în atenția lumii academice, subiectul a primit noi forme, care să răspundă unor întrebări legate de regiune sau identitate regională, în cazul nostru, întrebări referitoare la formarea regiunilor istorice.

Prezenta teză are ca obiect reconstituirea habitatului Țării Zarandului. Noțiunile de „habitat” și „așezare” par a avea, în general, același înțeles. Deosebirea constă în faptul că noțiunea de „așezare” include atât spațiul productiv cât și formele de localizare, iar „habitatul” cuprinde, în mod mai riguros, formele de localizare a comunităților umane. Pornind de la locuință, care a constituit embrionul unei așezări permanente, omul a avut întotdeauna în față trei mari elemente fundamentale: amplasarea, securizarea și permanentizarea. Dintre acestea, amplasarea a jucat rolul cel mai important, fiind luată în considerare factorii geografici, fizici și economici. Plecând de la aceste premise, din punctul de vedere al lui Vasile Cucu, orice așezare rurală trebuie privită ca o rezultantă a totalității factorilor, fizici și socio-economici, respectiv: factori geografici naturali (relief, altitudine, climat, sol, influența apelor, etc.); factori geo-economici; factorul istoric ce intervine deseori, direct sau indirect, în geneza și permanentizarea concentrărilor umane; factorii politici și administrativi. Referindu-se la factorii care au influențat habitatul rural, Toader Nicoară introduce și factorul confesional în dezvoltarea habitatului rural. Pentru Țara Zarandului acest ultim factor a fost determinant în evoluție și dezvoltare, inclusiv cu implicații administrative.

Pe aceste considerente lucrarea a urmărit acești factori, fiecare fiind cercetat, separat, în primele patru capitole. Capitolul V, s-a axat pe estimări demografice, atât generale cât și confesionale, la nivelul secolelor XVIII-XIX, iar capitol VI a fost realizat sub forma unui dicționar istoric.

Limitele cronologice propuse sunt 1538, anul în care comitatul Zarand este alipit voievodatului Transilvaniei – prin pacea de la Oradea, și revoluția de la 1848, în urma căreia comitatul Zarand, care la acel moment era limitat la zona depresionară Brad-Hălmagiu, a fost desființat, fiind înglobat în districtul militar Alba. Totuși, pentru o mai bună înțelegere a anumitor aspecte cercetate, aceste limite cronologice au fost depășite.

Un prim aspect care a trebuit clarificat l-a reprezentat limitele teritoriale ale acestei zone. Spre deosebire de alte țări românești, Țara Zarandului nu beneficiază de o părere unanim acceptată în ceea ce privește limitele geografice, fiind emise o serie de teorii, fiecare dintre ele susținute de discipline diferite. Astfel, unii aplică acest concept asupra unui teritoriu vast, ce urmărește granițele vechiului Comitat al Zarandului (ce cuprindea, până în secolul al XVI-lea, tot bazinul Crișului Alb: de la muntele Vulcan și depresiunea Băița, la est, până în județul Békés din Ungaria, la vest); iar alții localizează Țara Zarandului în depresiunea Brad-Hălmagiu, teritoriu în care a funcționat, restrâns, Comitatul Zarand în secolele XVI-XIX, după cucerirea Banatului de către armata otomană.

Prima ipoteză este susținută de cea mai mare parte a geografilor, în ciuda recunoașterii unanime a diferențelor geologice dintre zona intramontană Brad – Hălmagiu – Gurahonț, ce aparține Munților Apuseni, și zona depresionară Zărând-Cigher, aparținând Dealurilor de Vest.

Nici etnografii nu au reușit să se pună de acord în stabilirea unor limite clare ale acestei accepțiuni. Dintre cercetătorii care s-au aplecat asupra acestei regiuni doar Nicolae Dunăre și Gheorghe Focșa au încadrat Țara Zarandului în depresiunea Brad-Hălmagiu. Romulus Oșianu, George Manea și Valer Butură au realizat diferite delimitări restrictive din punct de vedere al teritoriului. Singurul numitor comun al tuturor acestor cercetări este faptul că locuitorii satelor din această zonă etnografică sunt cunoscuți sub numele de *moți crișeni*. Prima lucrare care identifică populația de pe cursul superior al Crișului Alb ca aparținând grupului etnografic al *moșilor* a apărut în anul 1888 și aparține lui Teofil Frâncu și George Cândrea.

Potrivit istoricului Radu Popa, *Țara Zarandului* este termenul aplicat zonei Hălmagiului care în perioada medievală purta denumirea de *Țara Crișului Alb*. Acesta explică ciudata suprapunere prin „amalgamarea a două realități istorice distincte: vechiul comitat al Zarandului din secolele XII-XIII, situat în jurul localității eponime în zona de șes din sudul Crișanei, și comitatul cu același nume din secolul al XIX-lea”. Primul care atribuie acestui teritoriu numele de *Țară* a Zarandului este George E. Camber, în anul 1934. Acesta vorbește despre ținutul Zarandului ca „locul de fermentare, mai mult ca în

oricare altă parte a Ardealului, a ideii și conștiinței unității naționale”, care a ajuns la apogeu sub conducerea comitelui suprem, român, Ioan Pipoș (în perioada 1861-1867).

Având în vedere reconstituirea habitatului uman și dezvoltarea istorică a acestei zone, „granițele” Țării Zarandului trebuie limitate la depresiunea Brad-Hălmagiu, spațiu traversat de culoarul inferior și mijlociu al Crișului Alb și zona muntoasă ai cărei versanți sunt străbătuți de afluenții acestui râu. Regiunea vizată este marcată de Munții Codru-Moma și Munții Bihorului, la nord și de Munții Zarandului și Munții Metaliferi, la sud. Din punctul de vedere al localităților, Țara Zarandului este încadrată de satele Stănița și Dupăpiatră la est, Peștera, Crăciunești și Trestia la sud, Rostoci și Gura Văii la vest, Groși și Bulzești la nord. Din punct de vedere administrativ-teritorial, depresiunea Brad-Hălmagiu aparține, în cea mai mare parte, județului Hunedoara, iar partea vestică a culoarului Crișului Alb este integrată județului Arad.

În același capitol s-a urmărit o prezentare a cadrului geografic care, prin particularitățile sale (relief, climă, hidrografie, solul și subsolul, flora și fauna), a influențat evoluția comunităților locale. Cercetarea condițiilor geografice și, mai ales, a resurselor naturale ale Țării Zarandului conduc la cunoașterea specificului economic local și, implicit, înțelegerea raporturilor dintre populație și teritoriul în care ea a locuit și s-a dezvoltat. Relația particulară dintre om și natură a condus la imprimarea unor trăsături specifice ce au dus la individualizarea acestei regiuni, fapt ce poate fi remarcat în evoluția istorică și administrativă a zonei.

Evoluția istorică a acestui teritoriu este una tumultoasă, de-a lungul timpului, Țara Zarandului fiind împărțită între comitatul Zarand și, o mică parte, comitatul Hunedoarei. Dacă până în secolul al XVI-lea a existat o anumită stabilitate, din punct de vedere administrativ, după bătălia de la Mohács (1526) și formarea Principatului autonom al Transilvaniei, teritoriul intră într-o perioadă de trei secole în care zona este revendicată și anexată când regatului Ungariei, când Principatului. Interesele economice ale regilor maghiari, ale principilor transilvăneni și ale împăraților austrieci au determinat cele mai curioase arondări administrative, spre a îngloba acest ținut aurifer printre teritoriile exploatare de ei.

Documentele emise în perioada secolelor XV-XVIII ne ajută la reconstituirea teritorială a cnezatelor, voievodatelor și districtelor din Țara Zarandului, dovedindu-se faptul că evoluția lor nu a fost cu nimic deosebită de cele din Țara Hațegului, cnezatele de vale din Țara Maramureșului, Țara Făgărașului sau districtele comitatul Hunedoara. Districtele românești din Comitatul Zarand sunt menționate pentru prima dată în 1390:

Hălmațiu, Căpâlna, Ciuci, Izvorul Crișului, Arăneag, Cladova și zona auriferă din jurul Băii de Criș. Diploma donațională, emisă la 8 ianuarie 1439, menționează doar patru districte: Ciuci, Baia de Criș, Ribița și Băița, iar în anul 1444 domeniul cetății Șiria încadra șapte districte românești: Cladova, Arăneag, Ciuci, Căpâlna, districtul Crișul Alb, Hălmațiu și Ribița. În 1445 sunt înregistrate districtele: Căpâlna, Ciuci, Băii de Criș și Băița. Odată cu trecerea domeniului cetății Șiria în posesia familiei Báthory, în anul 1464, sunt menționate districtele Arăneag, Cladova, Căpâlna, Băița și Baia de Criș. Urbaniul cetății Șiria din 1525 nu mai menționează districtele din Țara Zarandului, majoritatea așezărilor fiind înregistrate ca făcând parte din voievodatul lui Ștefan Moga. Variația numărului districtelor poate fi explicată prin faptul că destinul acestor unități administrativ-teritoriale era legat de conducător – voievod, care cârmuia în temeiul unei împuterniciri.

Cnezatele, instituții prin excelență românești, chiar dacă sunt puțin menționate în actele cancelariei maghiare din secolul al XV-lea, nu au dispărut ele rămânând structuri componente ale districtelor. Din fericire caracterul relativ închis al spațiului geografic de acre ne ocupăm a făcut ca aceste structuri să se perpetueze, ele stând la baza unităților administrative, mai târziu, din perioada habsburgică, putând astfel să reconstituim, cel puțin la nivel ipotetic, aceste forme de organizare de pe cursul Crișului Alb. Aceste cnezate au fost formațiuni teritoriale ce acopereau micro-regiuni formate de-a lungul principalilor afluenți ai Crișului Alb, altele două sau trei văi învecinate.

În baza documentelor emise în perioada secolelor XVI-XVII și a structurilor administrative din cadrul comitatului Zarand, după rezoluția împăratului Carol al VI-lea, din 1731, au fost identificate unsprezece micro-zone. Cnezatele Hălmațiu, Ciuci, Aciuța, cnezatul montan (Bănești), Rișculița și Vața și-au păstrat titulatura și în secolul al XVIII-lea. În partea de est a Țării Zarandului nu există nicio zonă care să fie denumită astfel în documente, dar apar, în secolele XVII-XVIII, atestați cnezi, ca și conducători ai comunităților românești. Aici, pe baza poziției geografice și a documentelor, au fost identificate următoarele zone: domeniul târgului Baia de Criș și zonele Brad, Ribița, Crișcior și Băița.

Începând cu secolul al XVI-lea comitatul Zarand a avut parte de o serie de evenimente militare și politice ce i-au dus redus teritoriul la jumătate. Integrarea în Principatul Transilvaniei, odată cu toate comitatele ce formau *Partium*-ul, dominația otomană din Banat urmată de cea habsburgică, începând cu sfârșitul secolului al XVII-lea, au reprezentat fenomene majore ce au reverberat la nivel local. De asemenea, mica și mare

nobilime locală a fost implicată în toate evenimentele politice interne, cel mai important fiind războiul curuților de la începutul secolului al XVIII-lea.

Politica economică (noile obligații impuse populației Ungariei și Transilvaniei) și confesională a Curții de la Viena provoacă în Țara Zarandului reacții de împotrivire ce au necesitat intervenție armată. Toate acestea au culminat cu marea răscoală condusă de Horea, Cloșca și Crișan ce a răvășit Transilvania în perioada noiembrie-decembrie a anului 1784. Răscoala a fost rezultatul stării deplorabilă în care ajunsese țărănimea românească. Eliminarea ultimei speranțe de a scăpa de șerbie (conscrierea în regimentele de graniță) a produs o puternică angoasă în rândul țărânimii, ce a dus la îndreptarea furiei asupra principalul vinovat pentru situația mizeră în care se afla – nobilimea maghiară//proprietarul de pământ.

Țara Zarandului, în ciuda includerii ca areal geografic în Transilvania istorică, a fost parte a Regatului maghiar, prin integrarea teritorială în comitatul Zarand. Deși în perioada post-medievală și modernă limitele administrative ale comitatului s-au rezumat la zona muntoasă a fostului comitat, la nivelul mentalului populației maghiare și, implicit, al intențiilor, se dorea o revenire la Ungaria. Acest fapt s-a și întâmplat, dar pentru o scurtă perioadă de timp, la mijlocul secolului al XIX-lea.

Din punct de vedere economic, Țara Zarandului a avut un caracter mixt, unde ocupațiile tradiționale, agricultura și pădurăritul au avut o pondere importantă în vestul depresiunii, în timp ce în partea de est mineritul e reprezentat motorul dezvoltării regiunii. Dacă despre practicarea agriculturii, a pădurăritului și a meșteșugurilor ce țin de prelucrarea lemnului informațiile sunt puține, mineritul din zona Munților Apuseni este foarte bine documentat.

Istoriografia problemei a identificat, pe versantul nordic al Munților Metaliferi, trei grupe miniere (Băița, Baia de Criș – Ruda Brad și Almașu Mare), dezvoltate diferit de-a lungul a trei perioade: secolul XVI – XVII; 1700 – 1747 (odată cu instalarea ocupației habsburgice până la promulgarea Articolelor novelare) și 1747 – 1850 (perioada în care Articolele novelare au rămas în vigoare). Această periodizare are mai mult un rol orientativ, o delimitare cronologică strictă neputând fi stabilită. Aceste etape sunt caracterizate fie de o intensificare a exploatărilor, fie printr-o scădere a productivității, în funcție de contextul istoric, a evoluției tehnicii extractive sau prevederilor legislative menite să reglementeze și să organizeze munca minerilor, supravegherea lucrărilor și, totodată, perceperea urburei (taxa ce revenea statului).

În primele două perioade exploatarea minieră aurifere nu au avut producții spectaculoase, acestea fiind afectate în principal de instabilitatea politică a Principatului și de proasta organizare a minerilor. Începând cu anul 1747, odată cu reorganizarea acestor activități și adoptarea unor noi legi și măsuri administrative, exploatarea aurifere cunosc o nouă etapă de dezvoltare, reflectată mai ales în cifrele schimbului de aur.

Din această ultimă perioadă se păstrează două conscripții care vizează mineritul din Țara Zarandului, din 1770 și 1779.

Conscripția din 1770 consemnează numele urburarilor și a lucrătorilor din comitatul Zarand (fără zona minieră Băița). Conscripția înregistrează 60 de mine pe domeniul Baia de Criș (cu posesiunile Țebea, Căraci și Rișca) și pe teritoriul satelor București și Crișcior. Cele mai multe mine sunt în zona Băii de Criș, 49, la București existând opt mine, iar la Crișcior, trei. În acestea lucrau 307 mineri, dintre care 63 spălători de aur pe valea Crișului Alb și a pârâului Țebea, constituiți în 19 societăți, și 12 independenți. Dintre mineri cea mai mare parte proveneau din Țebea, 80 de urburari, urmași de 64 din Căraci și 24 din Rișca, iar cei mai puțini proveneau din Baia de Criș, în număr de 10. Printre mineri regăsim și patru din Hălmașiu, trei din Ribicioara și câte unul din Birtin și Scroafa, dar care rezidau în această zonă minieră.

În anul 1779, a fost realizată o conscripție a minerilor, la nivelul întregului comitat Zarand. Din păcate se păstrează doar două tabele: unul ce cuprinde sumarul conscripției, iar celălalt, înregistrările pentru satele Bănești și Hălmașel. Datele tabelare consemnează numele așezării, al urburarilor (în cazul celui de-al doilea tabel), dacă sunt veniți din altă parte sau nativi și contribuțiile în funcție de pământurile și animalele deținute. Sumarul conscripției înregistrează 881 de mineri, în 28 de localități.

Evident în această conscripție este numărul mare de mineri din localitățile Crișcior, Stănița, Dupăpiatră, București, Hărțăgani, Trestia, Băița, Țebea și Căraci, trasându-se astfel evoluția exploatarea minieră în această zonă. Localizarea geografică a așezărilor indică o mai mare activitate și productivitate în grupele Băița și Almașul Mare, față de cea a Băii de Criș, situație reflectată.

Ca o concluzie, putem spune că în regiunea sud-estică a Țării Zarandului, mineritul a nu a reprezentat factorul dominant al configurării și dezvoltării așezărilor rurale. Pe parcursul celor trei etape, care au marcat evoluția economico-socială a regiunii în perioada secolelor XVI-XIX, ritmul dezvoltării a fost unul modest dar care a prefigurat fluxul de investiții masive, de după 1850, care au generat transformarea radicală a regiunii.

Istoriografia referitoare la viața religioasă nu este doar săracă, ci și grevată de subiectivism. Cei care s-au ocupat de acest teritoriu și-au concentrat atenția asupra Bisericii Ortodoxe, excluzând studiul celorlalte confesiuni, considerate subiecte incomode de tratat. Având în vedere perioada secolelor XVI-XVIII, în care Biserica controla tot ce însemna emanație culturală, cercetările au urmărit doar manifestările culturale românești-ortodoxe, fapt ce a dus la trunchierea imaginii de ansamblu a istoriei Țării Zarandului. Analiza a fost îngreunată și de faptul că mare parte a arhivelor bisericești, mănăstirești sau protopopiale, pentru perioada studiată au fost distruse în timpul luptelor din 1784 și 1848-1849.

Evoluția confesională a Țării Zarandului este una complexă, fiind cunoscute patru jurisdicții bisericești: ortodoxă, reformată, greco-catolică și catolică. Cercetarea s-a axat pe reconstituirea structurilor ecleziastice locale – protopopiatele: ortodox, greco-catolic și reformat, și, în același timp, a comunităților ce le susțineau, începând cu secolul al XVI-lea până în pragul revoluției din 1848. Pe lângă acestea a fost urmărită evoluția catolicismului în zonă, a cărei istorie poate fi împărțită în două etape: secolele XV-XVI și secolele XVIII-XIX.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea confesiunea care și-a asumat supremația confesională a fost Calvinismul, lăsând importante urme, în ceea ce privește dogma și practica religioasă asupra Bisericii Ortodoxe. Deși documentele referitoare la protopopiatul ortodox din zona depresionară Brad-Hălmagiu apar abia spre jumătatea secolului al XVII-lea, odată cu intrarea Protopopiatul Crișului sub conducerea directă a superintendentului maghiar, acestea reflectă politica confesională reformată.

Convertirile din acest spațiu s-au rezumat, în mare, doar la câteva familii de nobili, ale căror interes era acela de a accede în forurile administrative ale comitatelor. În ceea ce privește comunitățile din Baia de Criș, Crișcior, Ribița și Brad (unde s-au menținut comunități reformate compacte), așezări cu statutul privilegiat și mixte din punct de vedere etnic, acestea beneficiau de preot propriu, vorbitor de limbă română, situație care s-a perpetuat din secolul al XVII-lea pe tot parcursul secolului al XVIII-lea.

Odată cu Unirea cu biserica catolică, în depresiunea Brad-Hălmagiu au coexistat două jurisdicții confesionale românești. În districtul Brad populația românească aparținea Episcopiei greco-catolice din Făgăraș, iar în districtul Hălmagiu era organizat un protopopiat ortodox sub jurisdicția Episcopiei sârbești de la Arad. În ciuda încercărilor de trecere a districtului sub jurisdicția Episcopiei Transilvaniei, această zonă a rămas

ortodoxă, fapt ce a dus la o rezistență și a populației românești din partea de est a Țării Zarandului.

Unirea, consfințită prin diplomele leopoldine din 1699 și 1701, nu a avut rezultatul scontat de încadrare a românilor în rândul celorlalte națiuni transilvănene. De asemenea, scindarea comitatului Zarand, prin alipirea părții estice la Transilvania, intrând astfel în sfera de acțiune a cercurilor unite și o situație economică din ce în ce mai precară au creat o stare de tensiune fără precedent. Disputele confesionale declanșate de vizita lui Visarion Sarai și revoltele provocate de mișcarea lui Sofronie de la Cioara au fost generate de ineficiența politicii ecleziastice promovate de Curtea de la Viena, și chiar a celei de dominare efective a Transilvaniei.

Un alt exemplu este cel a evenimentelor petrecute în districtul Hălmagiu, la mijlocul secolului al XVIII-lea. La 31 decembrie 1732, în urma rezoluției împăratului Carol al VI-lea, parte de vest a comitatului Zarand a fost alipită Ungariei, în timp ce zona muntoasă a comitatului Zarand (districtele Hălmagiu și Brad) au rămas în componența Principatului Transilvaniei. În ciuda acestui fapt populația românească din districtul Hălmagiu a rămas sub jurisdicția episcopiei sârbești a Aradului. După o serie de încercări de anexare a acestui teritoriu episcopiei Făgărașului, din partea ierarhilor uniți, împărăteasa Maria Tereza a intenționat desființarea episcopiei sârbești. Disputele ecleziastice și diplomatice care au ținut timp de trei ani s-au finalizat cu câștigul de cauză a Mitropoliei ortodoxe, divizând din punct de vedere confesional Țara Zarandului.

Coexistența celor două confesiuni – unită și ortodoxă, în același comitat a generat rezistență în fața Unirii, în rândurile populației românești din districtul Brad. Deși firavă, ortodoxia s-a menținut în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, iar odată cu edictele de toleranță, emise de împărații austrieci, aceasta a câștigat teren ajungând să ocupe aproape tot teritoriul comitatului.

În ciuda apartenenței, din punct de vedere instituțional, la Episcopia Făgărașului, conscripțiile confesionale din prima jumătate a secolului și cea a generalului Buccow dovedesc existența a numeroși preoți ortodocși în Țara Zarandului și un număr foarte mare de ortodocși declarați.

Odată cu edictele de toleranță și înființarea Episcopiei Ortodoxe a Transilvaniei, numărul bisericilor greco-catolice scade semnificativ, astfel că la începutul secolului al XIX-lea exista o singură parohie, la București, cu filii la Crișcior, Vaca și Hălmagiu. Spre jumătatea secolului confesiunea cunoaște o ușoară revigorare, crescând numărul credincioșilor.

În ceea ce privește Biserica Calvină, în secolul al XVIII-lea, aceasta a fost marcată profund de contrareforma catolică, aceasta pierzându-și monopolul ecleziastic deținut timp de un secol și jumătate. Istoria bisericilor reformate din Țara Zarandului reprezintă o temă puțin cunoscută din istoria acestei zone. Informațiile, deși disparate, întregesc imaginea vieții religioase din Țara Zarandului. Documentele de care dispunem indică faptul că acțiunile de misionariat au continuat și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Despre rezultatul acestora cunoaștem foarte puțin, dar putem presupune faptul că o parte a românilor de aici s-au convertit, în baza numelor cu rezonanță românească identificate în tabelele ce înregistrau enoriașii acestor comunități.

Spre deosebire de comunitățile reformate din Țara Hațegului, care au dispărut în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, în Țara Zarandului parohiile nu numai că au supraviețuit ci, de-a lungul acestui veac, comunitățile s-au întărit continuu. În a doua jumătate a secolului enoriașii ajunseseră de la mici „locuri de rugăciune” în situația de a-și construi biserici de piatră.

Alungarea din orașe a preoților catolici, la mijlocul secolului al XVI-lea, scoaterea în afara legii și ruina bisericii catolice din toată țara, la începutul secolului al XVII-lea, a forțat practicarea religiei catolice doar în privat. Odată cu ocupația habsburgică, catolicismul a fost impus ca religie de stat, fapt ce a dus la o anumită revigorare a acestei confesiuni. În Țara Zarandului biserică catolică din Baia de Criș, părăsită în secolul al XVI-lea și distrusă spre sfârșitul secolului al XVII-lea și-a recăpătat gloria pierdută datorită călugărilor franciscani veniți de la Deva, începând cu 1712. Actul de înființare a mănăstirii, emis și semnat de Paul Alexandru Kovács, vicar general al diecezei Cenad, *datează din anul 1728*. Călugărul franciscan Augustin Fehervári primește sarcina de a organiza aici o mănăstire și de a păstori credincioșii catolici din districtele Hălmagiu și Brad.

Cea mai importantă sursă narativă referitoare la mănăstirea de la Baia de Criș îi aparține misionarului franciscan Blasius Kleiner, din dioceza catolică a Bulgariei. Acesta a realizat un raport, în limba latină, cu referire la istoria Bulgariei, Țării Românești și Transilvaniei. Manuscrisul, intitulat *Archivium tripartitum ...*, reprezintă una dintre cele mai importante surse din secolul al XVIII-lea. În ceea ce privește lăcașurile de cult, acesta folosește foarte ample extrase din documentele parohiale care, în cazul mănăstirii de la Baia de Criș, sunt astăzi dispărute.

În perioada călugărului Elek Szabó au început discuțiile privind repararea bisericii, iar urmașul acestuia, Elias Frusich, reușește în patru ani să restaureze biserica și să ridice clădirea mănăstirii, șantier finalizat în anul 1764.

Pe lângă Baia de Criș, călugării de la Deva au mai ajutat la înființarea capelelor catolice la Hălmagiu, Trestia și Băița. Documentele păstrate, referitoare la activitățile acestora nu relevă nici un interes în susținerea politicii confesionale a Curții vieneze ci în păstorirea micii comunități catolice, formate din nobili, proprietari de pământ, funcționari și mineri. Singurele convertiri la catolicism, documentate, nu fac referire la români uniți sau neuniți, ci la maghiari reformați.

Legat de istoria celor patru confesiuni din Țara Zarandului, s-a încercat și reconstituirea unui alt subiect puțin cercetat – organizarea învățământului confesional la nivelul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. Parcurgerea surselor a dus la concluzia că autoritățile comitatului Zarand au fost dezinteresate, pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, de sprijinirea învățământului. Învățământul confesional, greco-catolic sau reformat, a fost realizat prin implicarea comunităților locale, parohiilor sau al Oficiului Montanistic, fapt ce a determinat un act educațional deficitar. În Țara Zarandului sunt cunoscute doar patru școli românești, la mănăstirea Vaca, Brad, Hălmagiu și la Băița, dar despre a căror funcționare nu se cunoaște aproape nimic. În mediul reformat, din cele patru comunități compacte, Baia de Criș, Brad, Crișcior și Ribița, doar primele trei susțineau dascăli pentru educarea copiilor. Odată cu reformismul josefin, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, sunt înființate primele școli de stat germane la Baia de Criș și Băița. Dacă activitatea primei a fost preluată de mănăstirea catolică, școala din Băița a fost susținută de Oficiului Montanistic de la Zlatna și de Camera aulică a Transilvaniei. Problema școlară se schimbă odată cu Dieta din 1837-1838, când este inițiat un proiect pentru îmbunătățirea situației învățământului. În comitatul Zarand documentul a ajuns la data de 10 aprilie 1839, iar nobilimea locală, mai dispusă la concesi, s-a grăbit să ridice școli sătești prin contribuție proprie, o decizie în acest sens fiind luată pe 19 ianuarie 1841. Primele școli înființate au fost cele din Brad și Hălmagiu, care și-au deschis porțile la 1 aprilie 1843.

În legătură directă cu ultimele două aspecte este prezența cărții vechi, românești și străine, care a circulat în Țara Zarandului, în perioada secolelor XVII-XIX. Fondul de carte românească identificată în Țara Zarandului este compus din 171 de titluri, a 428 de exemplare, dintre care la 26 nu se cunoaște oficina. Dintre cele 402 de exemplare, ale căror date sunt cunoscute, 65 de exemplare au fost tipărite în oficina de la Râmnic, 73 la cea din București; 145 au ieșit de sub teascurile tipografiei din Blaj, 40 de la Buda și 31 de la Sibiu, tipărite în secolele XVIII-XIX. Cele mai puține exemplare aparțin secolului al XVII-lea și au fost tipărite la Alba Iulia, Iași, Târgoviște, Mănăstirea Dealu și Govora.

Urmărind dinamica circulației cărții românești s-a stabilit faptul că pentru perioada secolului al XVII-lea cea mai mare parte a tipăriturilor proveneau din Țara Românească și Moldova. Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea numărul tipăriturilor transilvănene a crescut simțitor dar, în ciuda restricțiilor legiferate de Curtea de la Viena, acestea nu doar că nu au dispărut, ci numărul lor s-a dublat.

În ceea ce privește cartea străină, aceasta ne este cunoscută doar prin intermediul rapoartelor vizitelor canonice realizate la mănăstirea franciscană de la Baia de Criș și la parohia romano-catolică din Băița, din anii 1822 și 1830. La ora actuală, din cunoștințele noastre, nu se mai păstrează niciun exemplar din bibliotecile acestor lăcașe de cult, cel mai probabil distruse în timpul revoluției din 1848-1849.

Factorii geografic, istoric și administrativ, economic și confesional au dus la individualizarea Țării Zarandului. Cea mai bună metodă de a cuantifica evoluția regiunii este stabilirea dinamicii numărului așezărilor și a populației de-a lungul perioadei cercetate și realizarea unei analize comparative. În acest sens ne sunt de folos numeroasele materiale cu caracter statistic, urbarii, conscripții și recensăminte. Primul document cu caracter demografic păstrat pentru Țara Zarandului este urbariul cetății Șiria din 1525. Pentru perioada secolului al XVII-lea astfel de documente nu există, dar, începând cu instaurarea regimului habsburgic, situația se schimbă radical. Interesul Curții de la Viena pentru identificarea surselor financiare necesare acoperirii nevoilor statului și organizarea sistemului de impozitare au dus la înregistrarea realităților demografice ale Transilvaniei, astfel că dispunem de o serie de date care permit estimări cantitative comparative. La acestea se adaugă conscripțiile confesionale, reformate, greco-catolice și ortodoxe.

S-a realizat astfel o analiză demografică comparativă a populației din cele unsprezece zone identificate pe teritoriul Țării Zarandului, pentru perioada secolelor XVIII-XIX. Rezultatele statistice au fost explicate punctual, detaliind evoluția principalelor așezări, Hălmațiu, Baia de Criș și Brad și a factorilor care au influențat destinul acestora.

În urma coroborării rezultatelor cercetării asupra factorilor menționați și a analizelor statistice au fost identificate cinci tipuri de așezări: localități cu pronunțat caracter minier, localități în care ocupațiile specifice mineritului erau îmbinate cu practicarea activităților cu caracter agricol, localitățile unde agricultura era preponderentă, localități specializate în meșteșuguri țărănești și centrele administrative și comerciale.

Un alt aspect relevat de evoluția demografică comparativă, în perioada 1700-1850, este numărul mult mai mare al populației din zona de est a Țării Zarandului, districtul

Brad, față de partea nord-vestică, districtul Hălmațiu. Aceeași situație a fost observată și în urbariul din 1525, deci putem presupune că evoluția demografică s-a menținut în aceiași parametri și de-a lungul secolelor XVI-XVII. Astfel, urbariului cetății Șiria înregistrează un număr mare de locuitorilor în zonele muntoase ale Țării Zarandului, în așezările miniere din jurul Băii de Criș și satele Tomnatec, Mihăileni, București, Stănița, Dupăpiatră, Obârșă sau Hărțăgani, iar la polul opus se află satele Valea mare, Groși sau Vozdoci, cu cel mai mic număr de locuitori.

Totuși, prin compararea indicilor de creștere dintre cele două zone, observăm parametri asemănători. Aceste informații indică, cel puțin la perioada cercetată, faptul că exploatarea minieră din Munții Metaliferi nu au reprezentat, în totalitate, un factor determinant în dezvoltarea demografică a districtului Brad ci, mai degrabă, unul care compensa greutățile întâmpinate de viața aspră din zona muntoasă. Având în vedere situația populației de rând, în special cea românească, copleșită de nenumăratele impozite, posibilitatea de a fi înregistrată în rândul minerilor, ocupație cu privilegii speciale, a reprezentat o oportunitate.

În ceea ce privește evoluția confesională în Țara Zarandului, cel puțin începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII, se poate observa o proporție covârșitoare a românilor ortodocși.

În capitolul VI s-a realizat un registru al tuturor localităților identificate în Țara Zarandului, sub forma unui dicționar istoric, începând cu primele atestări documentare și până la începutul secolului al XIX-lea. Aici s-au urmărit mențiunile documentare ale așezărilor, cu specificarea ortografiei numelor, și proprietarii acestora.

Privită ca ansamblu, istoria Țării Zarandului este puțin cunoscută cercetătorilor. În afara câtorva subiecte cum ar fi tulburările confesionale de la Hălmațiu și rolul important al populației de aici în cele două mari evenimente istorice, răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan și revoluția din 1848-1849, sau câteva aspecte atinse punctual în lucrări de sinteză, evoluția acestui teritoriu reprezenta o necunoscută în istoriografia românească. Pentru acest motiv am considerat necesară această abordare care vizează istoria politică, economică și culturală a Țării Zarandului. Cercetarea apariției și dezvoltării habitatului rural din Țara Zarandului, a relației dintre om și spațiul geografic în care a trăit, duce nu doar la cunoașterea trecutului acestei regiuni, ci și la o mai bună înțelegerea a situației prezente.

În ciuda unei dezvoltări unitare, statutul de comitat de graniță, între Transilvania și Ungaria, a lăsat urme adânci în dezvoltarea administrativă a Țării Zarandului. Divizarea teritoriului din punct de vedere confesional a trasat două direcții de influență. Districtul

Hălmagiu, situat în partea de vest a depresiunii și aflat sub influența Episcopiei ortodoxe a Aradului a fost inclus, în cele din urmă, în județul Arad. În schimb, partea de est, districtul Brad, parte a Episcopiei greco-catolice de Făgăraș și, mai apoi, a Episcopiei ortodoxe a Transilvaniei aparține județului Hunedoara.

BIBLIOGRAFIE

I. Surse inedite

A Magyar Országos Levéltár, *Colectio Diplomatica Hungarica*. (**Error! Hyperlink reference not valid.**)

A Magyar Kancelláriai Levéltár, *Libri regii* (<http://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/>)

Arhiva Arhiepiscopiei din Alba-Iulia, Fond *Parohia Baia de Criș*.

Arhiva Arhiepiscopiei din Alba-Iulia, Fond *Visitatio Canonica*.

Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva (MCDR Deva), Biblioteca, *Procese verbale de predare-preluare din Protopopiatul Ortodox Român Brad*.

Magyar Ferences Könyvtár Budapest (M.F.K. Budapest), Kézirattár, *Archivum Tripartitum, vol. II, Körösbanyzi kézirat. (Manuscrisul Baia de Criș)*

Protopopiatul Ortodox Român din Orăștie (P.O.R. Orăștie), *Catalogul Depozitului de Concentrare a Bunurilor Patrimoniale Orăștie*.

Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale (SJHdAN), Fond *Colecția de Documente (1387-1700)*.

Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale (SJHdAN), Fond *Conventul călugărilor franciscani – Vințu de Jos*.

Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale (SJHdAN), Fond *Parohia Reformată Brad*.

Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale (SJHdAN), Fond *Prefectura județului Hunedoara*.

Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale (SJHdAN), Fond *Primăria orașului Brad*.

Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale (SJHdAN), Fond *Tribunalul Minier Zlatna*.

II. Surse edite

A hunyand-zarándi református egyházközségek történeti katasztere (1686-1807), (ed. Buzogány Dezső, Sipos Gábor, Ósz Sándor Előd), Cluj, Episcopia Reformată a Ardealului, vol. I – 2003, vol. II – 2005, vol. III – 2007.

A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei (coord. Monok István), vol. 4. *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya* (Magyar Árpád, Zvara Edina), Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009.

A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei (coord. Monok István), vol. 7. *anKároly Főiskola*, 2012.

A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei (coord. Monok István), vol. 10. *A szegedi tudományegyetem egyetemi könyvtár 1701-1800 közötti régi nyomtatványai* (Varga András), Szeged, Készült az SZTE Klebelsberg Könyvtárban, 2016.

Acsady Ignác, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio Korában, 1720-1721*, Budapest, 1896.

Az 1869. Évi népszámlálás vallási adatai, (ed. Sebők László), Budapest, Teleki László, 2005.

Béla Iványi, *Archivum gyömröense gentis comitum Teleki de Szék*, Szeget, 1931.

Bunea, Augustin, „Statistica românilor din Transilvania în anul 1750”, în *Transilvania*, anul XXX, nr. IX, Sibiu, 1901, p. 237-292.

Calendarium Dioecesanum V. Cleri M. Principatu Transilvaniae Ad Annum qui est post Bissexilem secundus M.DCC.LXXXII, Cibinii, Typis Martin Hochmeister, 1782.

Calendarium Ecclesiasticum Tam et Vetus. Bibliotheca Ecclesiastica et Catalogus Venerab. Cleri M. Principatus Transilvaniae Pro Anno Bissextili, Albae Carolinae, Typis Episcopalibus, 1788.

Calendarium novum et vetus, ad annum bissexilem M DCCC XXXII, dierum 366 in usum M. Principatus Transsilvaniae et partium adnexarum, Claudiopoli, Typis Lycei Regii, 1833.

Calendarium novum et vetus, ad annum vulgarem M DCCC XXXIX, dierum 365 in usum M. Principatus Transsilvaniae et partium adnexarum, Claudiopoli, Typis Lycei Regii, 1839.

Catalogus librorum latinorum qui venales prostant apud Joseph Ignatium Reviglio et Filium, Taurini, Ex regio Tipographaeo, 1825.

Catalogus Venerabilis Cleri Dioceseos Transsylvaniensis, 1814.

Catalogus Venerabilis Cleri Dioceseos Transsylvaniensis, Claudiopoli, Typis Lycei Romano Catholici, 1855.

Catalogus Venerabilis Cleri Dioceseos Transsylvaniensis, Claudiopoli, Typis Lycei Romano Catholici, 1859.

Catalogus Venerabilis Cleri Dioceseos Transsylvaniensis, Claudiopoli, Typis Lycei Romano Catholici, 1867.

Catalogus Venerabilis Cleri Dioceseos Transsylvaniensis, Albae Carolinae, Typis Episcopalibus, 1870.

Călători străini despre țările române, vol. I, (volum îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dresca Bulgaru, Paul Cernavodeanu, Ion Totoiu), București, Editura Științifică, 1968.

Călători străini despre țările române, vol. II, (volum îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dresca Bulgaru, Paul Cernavodeanu), București, Editura Științifică, 1970.

Călători străini despre țările române, vol. VIII, (volum îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dresca Bulgaru, Paul Cernavodeanu), București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.

Călători străini despre țările române, vol. IX, (volum îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dresca Bulgaru, Paul Cernavodeanu), București, Editura Academiei, 1997.

Ciobanu, Virgil, „Statistica românilor ardeleni din anii 1760-1762”, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, nr. III, 1924-1925, p. 617-700.

Conscripția fiscală a Transilvaniei din anul 1750, vol. I, (partea I – Descrierea localităților conscrise), (ed. Ladislau Gyémant, Remus Câmpeanu, Anton Dörner, Florin Mureșan) București, Editura Enciclopedică, 2009.

Conscripția fiscală a Transilvaniei din anul 1750, vol. II, (părțile I-III – Tabelele statistice), (ed. Ladislau Gyémant, Remus Câmpeanu, Anton Dörner, Florin Mureșan) București, Editura Enciclopedică, 2016.

Consignatio Statistico Topographica Singulorum in Magno Principatu Transylvaniae, (coord. Bogdan Crăciun, Ioan Bolovan), Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2003.

Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei 1653, (traducere, studiu introductiv și note Alexandru Herlea, Valeriu Șotroacă, Romul Pop, Iuliu Nesta, Ioan N. Floca), Cluj-Napoca, Dacia, 1997.

Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapest, 1890.

Despre Biserica românilor din Transilvania. Documente Externe (1744-1754), (ed. Laura Stanciu, Keith Hitchins, Daniel Dumitran), Cluj-Napoca, Mega, 2009.

Dezső Danyl, David Zoltán, *Az első Magyarországi népszámlálás - 1784-1787*, Budapest, 1960.

Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540, (ed. Horváth Richárd, Neumann Tibor, C. Tóth Norbert), Nyíregyháza, 2011.

Documente privind istoria României, veacul XIV, C. Transilvania, vol. III (1331-1341), București, Editura Academiei, 1954.

Erdélyi történelmi adatok, VII. 1, Az Erdélyi fejedelmek királyi könyvei I, 1569-1581, (coord. Jakó Zsigmond, regeste și note Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó) Cluj, Erdélyi Múzeum, 2003.

Erdélyi történelmi adatok, VII. 3. Az Erdélyi fejedelmek királyi könyvei I, 1569 - 1602, (coord. Jakó Zsigmond, regeste și note Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó) Cluj, Erdélyi Múzeum, 2005.

Erdélyi történelmi adatok, VIII. 1, Az erdélyi káptalan Jegyzőkönyvei, 1222 - 1599, (coord. Jakó Zsigmond, regeste și note Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke) Cluj, Erdélyi Múzeum, 2006.

Faur, Vasile, *Țara Zarandului. Conscripții, cronică, documente, imagini*, Arad, Ed. Concordia, 2014.

Fekete Nagy Antonius, Makkai Ladislau, *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria Illustrantia usquem ad annum 1400 p. Christum*, Budapest, 1941.

Gagyi de Etéd, Eugen, „Documente istorice: Regulatio Diocesis Transilvanicae Disunitate anno 1805”, în *Transilvania*, anul XLII, nr. II martie-aprilie, 1911, p. 148-171.

Genealogica Deducto Regnantis Caesareae Domus Austriacae. Continet Statum Augustissimae caesareae Domus, 1844.

Hațegan, Ioan, *Vilayetul de Timișoara. Repere cronologice. Selecție de texte și date*, Timișoara, Banatul, Artpress, 2005.

Hitchins, Keith, Beju, Ioan N., „Documente privitoare la trecutul Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania după 1761”, în *Mitropolia Ardealului*, nr. 1-3, 1974, p. 13-46.

Hitchins, Keith, Beju, Ioan N., „Statistica românilor ortodocși din Transilvania din anul 1766”, în *Mitropolia Ardealului*, nr. 7-9, 1977, p. 505-551.

Hitchins, Keith, Beju, Ioan N., „Conscripția clerului ortodox transilvan din 1767”, în *Mitropolia Ardealului*, 7-8, 1984, p. 534-568.

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I/2, 1346-1450, București, 1890.

Izvoarele răscoalei lui Horea, Seria B. Izvoare narative, vol. I, 1773-1785, (Ștefan Pascu, Nicolae Edroiu, Ileana Bozac, Ladislau Gyémant, Volker Wollmann, Alexandru Neamțu, Costin Feneșan), București, Editura Academiei, 1983.

Izvoarele răscoalei lui Horea, Seria B. Izvoare narative, vol. II, (1786-1860) (Ștefan Pascu, Nicolae Edroiu, Ileana Bozac, Ladislau Gyémant, Volker Wollmann, Alexandru Neamțu, Costin Feneșan, Lelia Täuber), București, Editura Academiei, 1983.

Izvoarele răscoalei lui Horea, Seria A. Diplomataria, vol. IV, mai 1785 – decembrie 1785, (Ștefan Pascu, Alexandru Neamțu, Ion Dordea, Lelia Täuber, Volker Wollmann), București, Editura Academiei, 1986.

Izvoarele răscoalei lui Horea, Seria A. Diplomataria, vol. V, I. Tribunalul minier Zlatna, 18 noiembrie 1773 – 3 octombrie 1785; II. Comitatul Hunedoara unit cu Zarandul, 7 aprilie 1772 – 15 decembrie 1784 (Ștefan Pascu, Mihail Cerghedeau, Vasile Ionaș, Ladislau Gyémant, Volker Wollmann, Viorel Vânătorul), București, Editura Academiei, 1990.

Izvoarele răscoalei lui Horea, Seria A. Diplomataria, vol. IX, I. Comitatul Alba de Jos; II. Comitatul Alba de Sus, (Ladislau Gyémant, Remus Câmpeanu, Ion Mircea, Anton Dörner), Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2004.

Jakó Zsigmond, Valentiny Antal, *A torockószentgyörgyi thorotzkay család levéltára*, Cluj, 1944.

Laslo, Florean-Adrian, „Conscripția confesională a clerului greco-catolic din anul 1767. Considerații preliminare”, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Arheologie-Istorie-Muzeologie*, nr. 6, 2000, p. 113-123.

Lupaș, Ioan, *Documente istorice transilvane*, vol. I (1599-1699), Cluj, Cartea Românească, 1940.

Magyari Ándras, *II Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*, Cluj-Napoca, Kriterion, Polis, 1994.

Miskolczy Ambrus, Varga E. Árpád, *Jozefinizmus tündérországbán. Erdély történeti demográfiajának forrásai a XVIII. század második felében*, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2013.

Melléklet az 1886-ik évre vonatkozó püspöki jelentéshez, 1886.

Monumenta Comitalia Regni Transilvaniae, vol. IV (1587-1601), (ed. Szilágyi Sándor), Budapest, 1878.

Monumenta Comitalia Regni Transilvaniae, vol. XI (1649-1658), (ed. Szilágyi Sándor), Budapest, 1886.

Monumenta Comitalia Regni Transilvaniae, vol. XIX (1686-1688), (ed. Szilágyi Sándor), Budapest, 1896.

Prodan, David, „Domeniul cetății Șiria la 1525”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie - Cluj*, nr. III, 1960, p. 38-101.

Prodan, David, „Urbariul domeniului Devei la 1673”, în *Sargetia*, nr. XV, 1981, p. 125-152.

Pușcariu, Ilarion, „Statistica românilor din Transilvania în anul 1762”, în *Transilvania*, anul XXXIII, nr. 1, 28 februarie 1902, p. 40-44.

Pușcariu, Ilarion, *Mitropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania*, Sibiu, Tipariul Tipografiei Archidieceesane, 1900.

Pușcariu, Ilarion, *Documente pentru limbă și istorie*, vol. I, Sibiu, Tipariul Tipografiei Archidieceesane, 1889.

Radu, Demetriu, *Diecesa Lugoșului. Șematism istoric*, Lugoș, 1903.

Ridicarea topografică Iosefină, (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Josephinische_Landaufnahme,_1763-87.png, accesată în 11.04.2017)

Togan, Nicolae, „Statistica românilor din Transilvania din 1733”, în *Transilvania*, anul XXIX, nr. IX-X, 1900, p. 169-213.

Togan, Nicolae, „Cea mai veche statistică a românilor ardeleni”, în *Transilvania*, anul XXXI, nr. II-III, Sibiu, 1900, p. 41-54.

Schematismus Dicasteriorum et Officialium Magni Principatus Transilvaniae pro anno 1813, Cluj, Typis Lycei Regii, 1813.

Schematismus Venerabilis Cleri Dioceseos Transsylvaniensis, Alba Iulia, Typis Volz et Körner, 1882.

Schematismus Venerabilis Cleri Dioceseos Transsylvaniensis, Alba Iulia, Typis Lycei Episcopilibus, 1888.

Universalis Schematismus Ecclesiasticus venerabilis cleri romano- et graeco-catholici saecularis et regularis: incliti regni Hungariae partumque eidem adnexarum nec non Magni Principatus Transilvaniae, sub benigno-gratiosa protectione excelsi consilii regii locumtenentialis Hungarici, Buda, Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae, 1842-1843.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, vol. IV, (coord. Gustav Gündisch), Hermannstadt, 1937.

Varga E. Árpád, *Hunyad megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1850-2002*. (www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/hdetn02.pdf, accesat în 10.06.2017)

Varga E. Árpád, *Arad megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1880-2002*. (www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/aretn02.pdf, accesat în 11.06.2017)

Veress, Andrei, *Documente privind istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. III. *Acte și scrisori (1585-1592)*, București, Cartea Românească, 1931.

Veress, Andrei, *Documente privind istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. V. *Acte și scrisori (1596-1599)*, București, Cartea Românească, 1932.

Veress, Andrei, *Documente privind istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VI. *Acte și scrisori (1600-1601)*, București, Cartea Românească, 1933.

Veress, Andrei, *Documente privind istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX. *Acte și scrisori (1614-1636)*, București, Cartea Românească, 1937.

„...Virtuti decreti tollerantiae beneficia clero Graeci restituenda ...”. *Biserica românească din Transilvania în izvoarele statistice ale anului 1767*, (ed. Daniel Dumitran, Ana Dumitran, Florean-Adrian Laslo) Alba Iulia, Altip, 2009.

III. Lucrări generale

Albu, Nicolae, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, Tipografia „Lumina”, Miron Roșu, 1944.

Benkő József, *Transsilvania specialis*, vol. I, (ed. îngrijită de Szabó György), București-Cluj, Kriterion, 1999.

Bod Péter, *Historia Hungarorum ecclesiastica, inde ab exordio Novi testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis, collecta studio et labore Petri Bod de Felső-Csernáton*, vol. I (ed. L. W. E. Rauwenhoff, Car. Szalay), Lugduni-Batavorum, 1888.

Boros Fortunát, *Az Erdély ferencrendiek*, Cluj-Kolosvar, 1927.

Butură, Valer, *Etnografia poporului român. Cultura materială*, Cluj-Napoca, Dacia, 1978.

Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830). Recuperarea unei identități culturale, (ed. Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman-Negoi), Cluj-Napoca, Mega, 2016.

Camber E. George, *Țara Zarandului*, București, Cartea Românească, 1934.

Cucu, Vasile S., *Geografia așezărilor rurale*, Târgoviște, Domino, 2000.

David, Nicoleta, *Țara Zărandului. Studiu de geografie regională*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2010.

Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, (coord. Adrian Andrei Rusu), Cluj-Napoca, Presa Universitară, 2000.

Dictionnaire de Théologie Catholique, vol. 1 (partea a I-a), Paris, Librairie Letouzey et Ané, 1909.

Dictionnaire de Théologie Catholique, vol. 2 (partea a II-a), Paris, Librairie Letouzey et Ané, 1909.

Dictionnaire de Théologie Catholique, vol. 6 (partea a II-a), Paris, Librairie Letouzey et Ané, 1914.

Dragomir, Silviu, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I-II, (ediția a II-a îngrijită de Emanuil Rus) Cluj-Napoca, Dacia, 2002.

Ember Pál, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transilvania*, (ed. Adolf Lampe), Trajecti ad Renum/Utrecht, 1728.

Fábian Gábor, *Arad vármegye leirása históriai, geographiai és statistikai tekintetben*, vol. I, Buda, 1835.

Gavra, Camelia-Ina, *Peisaje culturale în Munții Metaliferi*, Cluj-Napoca, Risoprint, 2013.

Geografia României. Vol. III Carpații românești și Depresiunea Transilvaniei, București, Editura Academiei, 1987.

György József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj-Kolozsvár, 1930.

György Piusz Szabó, *Ferencrendiek a magyar történelemben*, Budapest, 1921.

Istoria României. Transilvania (ed. Anton Drăgoescu), vol. I, Cluj-Napoca, Editura George Barițiu, 1997.

- Istoria Românilor*, vol. III, (coord. P. Constantinescu-Iași, Em. Condurachi, C. Daicoviciu, A. Oțetea, D. Prodan), București, Editura Academiei, 1964.
- Kozma Pál, *Zaránd vármegye leirassa, Földirati, statistikai, és történeti leirása*, Cluj, 1848.
- Léstyán Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, Gyulafehérvár, Római Katolikus Érsekség, 2000.
- Lupaș, Ioan, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, (ediția a II-a, îngrijită de Doru Radosav), Cluj-Napoca, Dacia, 1995.
- Lupaș, Ioan, *Din istoria Transilvaniei*, București, Eminescu, 1988.
- Maghiar, Nicolae, Olteanu, Ștefan, *Din istoria mineritului în România*, București, Editura Științifică, 1970.
- Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad kiralyi város tortenete*, vol. I, Arad, 1892.
- Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad kiralyi város tortenete*, vol. II, Arad, 1895.
- Metes, Ștefan, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria până la 1700*, vol. I, Arad, 1918.
- Metes, Ștefan, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936.
- Micu, Samuil, *Istoria Românilor*, vol. II (ediție princeps după manuscris, de Ioan Chindriș), București, Viitorul Românesc, 1995.
- Neue Deutsche Biographie*, vol. 19, Berlin, Duncker & Humblot, 1999.
- Niedermaier, Paul, *Habitatul medieval din Transilvania*, București, Editura Academiei, 2012.
- Olahus, Nicolaus, *Ungaria*, (traducere, cuvânt înainte și note, Antal Gyöngyvér) București, Biblioteca Bucureștilor, 2011.
- Papacostea-Danielopolu, Cornelia, Demény, Lidia, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, București, Eminescu, 1985.
- Pascu, Ștefan, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1954.
- Pascu, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, Dacia, 1972.
- Pascu, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, Cluj-Napoca, Dacia, 1986.
- Pascu, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Cluj-Napoca, Dacia, 1989.
- Porumb, Marius, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Secolele XIII-XVIII*, București, Editura Academiei, 1998.
- Prodan, David, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, Editura Academiei, 1967.
- Prodan, David, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, București, Editura Academiei, 1968.
- Prodan, David, *Răscoala lui Horea*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979.
- Prodan, David, *Răscoala lui Horea*, vol. II, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.

Protopopescu, Lucia, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774-1805*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1966.

Sicoe, Ioan, Jianu, Nicu, *Județul Hunedoara, zonele etnografice*, Deva, 2008.

Simonescu, Dan, Buluță, Gheorghe, *Scurtă istorie a cărții românești*, București, Demiurg, 1994.

Suciu, Coriolan, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I-II, București, Editura Academiei, 1966.

Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>, accesat 03.05.2017)

Ujvári, I., *Geografia apelor României*, București, Editura Științifică, 1972.

Vesa, Pavel, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2006.

Wenzel Gustáv, *Magyarország bányászatának. Kritikai története*, Budapest, 1880.

2000 trepte în mineritul zăcăndean, Deva, 1979.

IV. Lucrări speciale

Abrudeanu, Ion Rusu, *Aurul românesc, istoria lui din vechime până azi*, București, Cartea Românească, 1933.

Andea, Avram, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, Banatica, 1996.

Andrițoiu, Maria, Cerghedeau Mihail, „Sigilii sătești în comitatele Hunedoara și Zarand”, în *Revista arhivelor*, nr. 1, 1971, p. 1-23.

Anghel, Călin, „Ocupații la Sebeș la sfârșitul secolului al XIX-lea”, în *Terra Sebus*, nr. 3, 2011, p. 421-429.

Anuichi, Silviu, „Relații bisericești româno-sârbe din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea”, în *Biserica Ortodoxă Română*, anul XCVII, nr. 7-8, 1979, p. 869-1056.

Ardelean, Livia, „Documente de arhivă despre Grigore Maior”, în *Episcopul greco-catolic Grigore Maior la 300 de ani de la naștere*, Satu-Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 2015, p. 40-47.

Balog, Iosif Marin, „Efectele socio-economice ale mineritului în „patrulaterul aurifer” al Apusenilor în perioada 1850-1914”, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, tom LIII, 2014, p. 147-165.

Balog, Iosif Marin, „Școală și societate în cadrilaterul aurifer al Apusenilor 1800-1914”, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”*, Târgu Mureș, nr. XVIII, 2015, p. 5-29.

Balog, Iosif Marin, *Mirajul aurului. Economie și societate în „Cadrilaterul aurifer” al Apusenilor (1750-1914)*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2016.

Basarab, Maria, *Cuvinte mărturisitoare. Însemnări de pe cărți românești vechi din județul Hunedoara*, Deva, Acta Musei Devensis, 2001.

Bălan, Ioan, „Un sinod diecezal necunoscut, de sub Rednik”, în *Cultura creștină*, anul XVI, nr. 5, mai 1936, p. 283-296.

Bejan, Adrian, „Economia satului bănățean la începutul feudalismului (sec. VIII-XI)”, în *Analele Banatului S.N., Arheologie-Istorie*, XII-XIII, 2004-2005, p. 265-293.

Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelõmedencéi*, Budapesta – Cluj-Napoca, Teleki László – Polis, 2002.

Berényi Maria, *Personalități marcante in istoria și cultura romanilor din Ungaria (secolul XIX)*, Gyula, 2013.

Bichicean, Gheorghe, „Religia românilor din Transilvania în cuprinsul Constituțiilor Aprobate (Dieta din anul 1653)”, în *Sargetia*, XXV, 1992-1994, p. 277-281.

Binder, Petre, „Geografia istorică a Munților Apuseni în orânduirea feudală (secolele XIII-XVII)”, în *Apulum*, nr. XIII, 1975, p. 519-539.

Bocșan, Nicolae, Lumperdean, Ioan, Pop, Ioan-Aurel, *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Oradea, Cele Trei Crișuri, 1994.

Bogdan, Florin, *Prețul de achiziție al cărții românești în Transilvania în secolele XVI-XIX*, Sibiu, InfoArt Media – Astra Museum, 2011.

Borcea, Liviu, „Considerații cu privire la satele, cnezii și voievozii din Zarand și Câmpia Aradului”, în *Crisia*, nr. XIX, 1989, p.181-203.

Botezan, Liviu, „Contribuții la studiul organizării sesiilor iobăgești din comitatul Hunedoara la începutul secolului al XIX-lea”, în *Sargetia*, V, 1968, p. 195-214.

Bozac, Ileana, Pavel, Teodor, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, vol. I, Cluj-Napoca, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2007.

Bozac, Ileana, Teodor, Pompiliu, „Învățământul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea și începutul celui următor”, în *Din istoria pedagogiei românești*, vol. II, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1966, p. 142-188.

Brusanowski, Paul, „Motivațiile politice ale interesului cardinalului Leopold Kollonich față de români”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/II, 2002, p. 55-66.

Brusanowski, Paul, „Etapetele contrareformei în Transilvania până la mijlocul secolului al XVIII-lea”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 11/II, 2007, p. 201-223.

Brusanowski, Paul, *Învățământul confesional ortodox român din Transilvania între anii 1848-1918. Între exigențele statului centralist și principiile autonomiei bisericești*, vol. I, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2010.

Brusanowski, Paul, „Structuri instituționale ale Ortodoxiei din Principatul Transilvaniei și Regatul Ungariei până în 1761”, în *Unirea românilor transilvăneni cu biserica Romei, vol. II: de la 1701 până în anul 1761* (ed. Johann Marte, Viorel Ioniță, Wolfgang Nikolaus Rappert, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner), București, Editura Enciclopedică, 2015, p. 135-184.

Bulboacă, Sorin, „Cnezi, nobili și districte românești în comitatul Zarand în secolul al XV-lea”, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana. 95 de ani de la Marea Unire*, vol. VII, Arad, 2013, p. 21-33.

Bunea, Augustin, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, Tipografia Seminarului Archidieceșan, 1902.

Bunea, Augustin, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, 2012.

Burnichioiu, Ileana, „Cruci de consacrare medievale din Transilvania și din vestul României”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, nr. 18/I, 2014, p. 41-94.

Butură, Valeriu, „Sisteme de cultură în Munții Apuseni”, în *Apulum*, nr. VIII, 1970, p. 509-523.

Caciora, Andrei, Glück, Eugen, „Cnezate și voievodate românești arădene”, în *Studii privind istoria Aradului*, București, Editura Politică, 1980, p. 151-174.

Câmpeanu, Remus, Varga, Attila, Dörner, Anton, *În pragul Europei. Instituțiile transilvane în epoca prerreformistă*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2008.

Căpățână, Dan, „Cercetări arheologice la Hălmagiu și Vârfurile (jud. Arad)”, în *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă*, nr. 2, 1976, p. 76-80.

Câmpeanu, Remus, *Elite românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2000.

Cerchedean, Mihail, „Mineritul – o posibilitate de emancipare națională a românilor din Transilvania”, în *Români. Sârbi. Slovaci. Congresul naționalităților - 100 ani. Tratatul de la Trianon - 75 ani*, Deva, Bibliotheca Musei Devensis, 1995, p. 25-61.

Chindriș, Ioan, „Cartea românească veche la Budapesta”, în *Acta Musei Napocensis*, 33/II, 1997, p. 215-229.

Chindriș, Ioan, Iacob, Niculina, *Petru Pavel Aron*, Blaj, Astra, 2007.

Cristache-Panait, Ioana, *Circulația cărții vechi bucureștene în Transilvania*, București, Biblioteca București, 1998.

Cristache-Panait, Ioana, *Arhitectura de lemn din județul Hunedoara*, București, Arc, 2000.

Cocean, Pompei, Ciangă, Nicolae, „The Lands of Romania as Mental Spaces”, în *Revue Roumaine de Géographie*, tom 43-44, 1999-2000, p. 199-205.

Colta, Elena Rodica, „Circulația tipăriturilor vechi românești în secolul al XVIII-lea în comitatele Arad și Zarand”, în *Ziridava*, X, 1978, p. 679-690.

Colta, Elena Rodica, „Însemnări de pe cărți vechi românești, documente ale veacurilor trecute arădene”, în *Ziridava*, XI, 1979, p. 1059-1079.

Colta, Elena Rodica, „Vechi tipărituri românești în județul Arad”, în *Ziridava*, XII, 1980, p. 715-757.

Colta, Elena Rodica, „Orașul Hălmagiu la mijlocul secolului al XVIII-lea. Date oferite de conscripția fiscală din 1758”, în *Ziridava*, nr. XVIII, 1993, p. 101-115.

Costea, Ionuț, „Răscoala lui Horea (1784)”, în *Istoria Transilvaniei, vol. III, (de la 1711 până la 1918)*, (coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András), Cluj-Napoca, Editura Academiei. Centrul de Studii Transilvane, 2008, p. 229-257.

Crișan, Ioan, *Așezări rurale medievale din Crișana, secolele X-XIII*, Oradea, 2006.

David, Nicoleta, „Țara Zărandului ca proiecție spațială mentală”, în *Geografia Napocensis*, anul III, nr. 1, 2009, p. 63-74.

Dobrei, Florin, „Mitropolitul Ghenadie II al Transilvaniei (1627-1640) – reperi biografice”, în *Revista teologică*, nr. 2, 2008, p. 173-185.

Dobrei, Florin, *Istoria vieții bisericești a românilor hunedoreni*, Reșița, Eftimie Murgu, 2010.

Dobrei, Florin, „Mitropolitul Iosif Budai al Ardealului (1680-1682)”, în *Revista teologică*, nr. 2, 2010, p. 87-97.

Dobrei, Florin, *Biserici ortodoxe hunedorene*, Reșița, Eftimie Murgu, 2011.

Dobrei, Florin, „Un opozant al Unirii religioase a românilor din Ardeal cu Biserica Romei: Călugărul Sofronie de la Cioara”, în *Unirea românilor transilvăneni cu biserica Romei, vol. II: de la 1701 până în anul 1761* (ed. Johann Marte, Viorel Ioniță, Wolfgang Nikolaus Rappert, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner), București, Editura Enciclopedică, 2015, p. 402-434.

Dordea, Ioan, „Aspecte din mineritul și metalurgia transilvăneană de la sfârșitul veacului al XVIII-lea”, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p. 180-195.

Dordea, Ioan, „Das Urkundenmaterial aus dem Montan-Thesaurariat und dem Zlatnaer Oberbergamt – eine Einleitung”, în *Silber und Salz in Siebenbürgen*, (coord. Rainer Slotta, Volker Wollman, Ion Dordea), Bd. 10, Teil II, Bochum, 2010, p. 651-712.

Dörner, Anton E., „Evoluții și structuri administrative”, în *Istoria Transilvaniei, vol. III, (de la 1711 până la 1918)*, (coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Nögler, Magyari András), Cluj-Napoca, Editura Academiei. Centrul de Studii Transilvane, 2008, p. 19-30.

Dragomir, Silviu, „Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei arădene”, în *Transilvania*, an XLVIII, nr. 1-6, 1 iulie 1917, p. 12-33.

Dragomir, Silviu, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal*, Sibiu, 1920.

Dragomir, Silviu, „Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor în sec. XIV și XV”, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania pe anul 1929*, Cluj, 1930, p. 225-264.

Dragomir, Silviu, Belu, Sabin, „Contribuții la istoria așezărilor românești din Munții Apuseni (secolele XIII-XVI)”, în *Cumidava*, nr. II, 1968, p. 53-77.

Drăgan, Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440-1514*, București, Editura Enciclopedică, 2000.

Drăgan, Ioan, „Un privilegiu de la Matia Corvin pentru nobilii români din Rostoci (Zarand), în *Studii de istorie medievală și premodernă*, (volum îngrijit de Avram Andea), Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 400-411.

Dudaș, Florian, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, Editura Episcopiei Banatului, 1979.

Dudaș, Florian, *Zarandul, chipuri și fapte din trecut*, București, Albatros, 1981.

Dudaș, Florian, *Manuscrise românești medievale din Crișana*, Timișoara, Facla, 1986.

Dudaș, Florian, *Vechi cărți românești călătore*, București, Sport-Turism, 1987.

Dudaș, Florian, *Memoria vechilor cărți românești. Însemnări de demult*, Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, 1990.

Dumitran, Ana, „Instituția protopopiatului în Biserica românească din Transilvania în secolul al XVII-lea”, în *Apulum*, XXXII, 1995, p. 315-326.

Dumitran, Ana, „Raporturile între doctrina protestantă și doctrina ortodoxă în secolele XVI și XVII în Transilvania”, în *Acta Musei Napocensis*, 31, II, Istorie, 1995, p. 23-32.

Dumitran, Ana, „Aspecte ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români: confirmările în funcțiile ecleziastice și programul de reformare a Bisericii

Ortodoxe din Transilvania”, în *Mediaevalia Transilvanica*, V-VI, 2001-2002, nr. 1-2, p. 113-181.

Dumitran, Ana, „Românii din Transilvania între provocările reformei protestante și necesitatea reformării ortodoxiei (mijlocul sec. XVI – sfârșitul sec. XVII). Contribuții la definirea conceptului de *Reformă ortodoxă*”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/I, 2002, p. 45-59.

Dumitran, Ana, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, Oradea, Ratio et Revelatio, 2015.

Dumitran, Daniel, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782-1830)*, București, Scriptorium, 2005.

Dumitran, Daniel, „Formația clerului greco-catolic la începutul secolului al XIX-lea: spre constituirea unei categorii elitare?”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 14/I, 2010, p. 129-168.

Dunăre, Nicolae, „Sate din Zărand specializate în meșteșuguri țărănești”, în *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 117-171.

Dunăre, Nicolae, „Pădurăritul tradițional în subzonele nord-estice ale Munților Apuseni”, în *Apulum*, nr. X, 1972, p. 605-636.

Edroiu, Nicolae, „Biserica ortodoxă română veche din Mesteacăn – Brad (județul Hunedoara). Raport arheologic (1983-1984)”, în *Ars Transsilvaniae*, nr. 1, 1991, p. 143-151.

Eskenasy, Victor, „Hălmagiu, un sat medieval din Țara Crișului Alb (secolele XIV-XV). Considerații istorice”, în *Ziridava*, nr. V, 1975, p. 21-37.

Focșa, Gheorghe, „Aspecte etnografice din Țara Zarandului”, în *Muzeul Satului. Studii și Cercetări*, 1971, p. 3-82.

Frâncu, Teofil, Cândrea, George, *Românii din munții Apuseni (moșii)*, București, Tipografia modernă, Gr. Louis, Strada Academiei, 1888.

Fruma, Ion, *Horia. Procesul și martiriul*, Sibiu, Dacia Traiană, 1947.

Gáspár-Barra Réka, *Hunyad megye épített öröksége*, Hunedoara, 2013.

Georgiță, Mihai, „Contribuții cu privire la situația materială a clerului românesc din Transilvania în secolul al XVII-lea”, în *Acta Musei Porolissensis*, XXXIV, Istorie-Etnografie, 2012, p. 205-213.

Ghitta, Ovidiu, *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmar în primul ei secol de existență (1667-1761)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001.

Ghitta, Ovidiu, „Biserica Ortodoxă din Transilvania la sfârșitul secolului al XVII-lea. Unirea cu Biserica romană”, în *Istoria Transilvaniei, vol. II (de la 1541 până la 1711)*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român. Centrul de Studii Transilvane, 2007, p. 369-392.

Ghiță, Eugen, „Populație și habitat pe domeniul cetății Șiria la începutul secolului al XVI-lea”, în *Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad, Studii de Istorie*, II-III, 2006-2007, p. 13-23.

Ghiță, Eugen, „Habitat rural în comitatul Arad în secolul al XVIII-lea”, în *Studii de demografie istorică (secolele XVII – XXI)*, (coord. Corneliu Pădurean, Ioan Bolovan), Arad, Gutenberg, 2010, p. 469-486.

Glück, Eugen, „Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (secolele VIII-X)”, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 73-88.

Glück, Eugen, „Unele date despre senioratul de Ciuci”, în *Ziridava*, XXI, 1998, p. 165-169.

Greffner, Otto, *Cetatea Șiria, contribuții monografice*, Arad, 1976.

Gúdor Botond, „Situția preoțimii transilvane în secolul al XVIII-lea”, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria Historica*, 6/I, 2002, p. 81-87.

Gúdor Kund Botond, „Protestantismul transilvănean în secolul al XVIII-lea”, în *Unirea românilor transilvăneni cu biserica Romei, vol. II: de la 1701 până în anul 1761* (ed. Johann Marte, Viorel Ioniță, Wolfgang Nikolaus Rappert, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner), București, Editura Enciclopedică, 2015, p. 448-526.

Gyémánt, Ladislau, „Proiecte dietale de reformă a învățământului românesc din Transilvania între 1790-1848”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, XIV, 1971, p. 105-117.

Gyémánt, Ladislau, „Transilvania între anii 1690-1790”, în *Istoria României. Pagini Transilvane*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română, 1994, p. 137-162.

Hațegan, Ioan, *Vilayetul de Timișoara. Repere cronologice. Selecție de texte și date*, Timișoara, Banatul, Artpress, 2005.

Hitchins, Keith, „Curtea de la Viena și cele două Biserici Românești din Transilvania, 1701-1761”, în *Unirea românilor transilvăneni cu biserica Romei, vol. II: de la 1701 până în anul 1761* (ed. Johann Marte, Viorel Ioniță, Wolfgang Nikolaus Rappert, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner), București, Editura Enciclopedică, 2015, p. 529-553.

Hitchins, Keith, „Pavle Nenadović”, în *Unirea românilor transilvăneni cu biserica Romei, vol. II: de la 1701 până în anul 1761* (ed. Johann Marte, Viorel Ioniță, Wolfgang Nikolaus Rappert, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner), București, Editura Enciclopedică, 2015, p. 437-447.

Horedt, Kurdt, *Contribuții la istoria Transilvaniei sec. IV-XIII*, București, Editura Academiei, 1958.

Iambor, Petru, „Cucerirea Banatului de către turci și transformarea lui în pașalâc (1552)”, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, V, 2002, p. 7-26.

Ionaș, Vasile, „Conscripțiile fiscale din Transilvania în secolul al XVIII-lea”, în *Annalles Universitatis Apulensis. Seria Historica*, nr. 1, 1997, p. 63-72.

Ionaș, Vasile, „Urbariul Băii de Criș din anul 1754”, în *Sargetia*, nr. 35-36, 2007-2008, p. 241-252.

Ionaș, Vasile, *Baia de Criș un vechi oraș minier: monografie*, Deva, Corvin, 2010.

Ionaș, Vasile, „Istoricul administrației în județul Hunedoara”, în *Județul Hunedoara. Monografie*, vol. II, Deva, Emia, 2012.

Issekutz Antal, „Adatok Déva XVIII-ik századi történetéhez”, în *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, XIII, 1902, p. 77-84.

Izsó István, „A magyar bányajog fejlődésének főbb állomásai”, în *Bányászattörténeti közlemények*, III, Rudabánya, 2007, p. 3-16.

Kiss Lóránd, *A körösbányai ferences templom kutatása*. (<http://www.monumenta.ro/ro/component/adsmanager/1-muemlekek/73-.html>, accesat în 02.09.2015)

Koch-Tufiș, Ovidiu Marinel, „Populația Banatului și Transilvaniei oglindită în scrisorile pe care Ignaz von Born le-a scris în anul 1770 în timpul călătoriei sale prin cele două provincii”, în *Banatica*, nr. 19, 2009, p. 117-157.

König Pál, „A bulgárok betelepédése Dévára a bulgár szt. ferenczrendiek zárdájának keletkezése”, în *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, II, 1884, p. 64-65.

Kónya Franciska, „Viczy Anna Terézia apácáknak fordított elmélkedésgyűjteménye és annak forrása”, în *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, Budapest, 2015, p. 173-184.

Lazăr, Ioachim, „Evoluția tehnicii mineritului și a prelucrării metalelor prețioase în Țara Zarandului (secolul al XVIII-lea)”, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 317-323.

Lazăr, Ioachim, „Contribuții la istoria învățământului elementar românesc din județul Hunedoara (1780-1848)”, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p. 207-232.

Lazăr, Ioachim, *Studiu monografic. Vălișoara*, Deva, Paula, 2006.

Lazăr, Ioachim, *Comuna Băița – monografie*, Deva, Emia, 2007.

Lazăr, Ioachim, *Crișan. Un sat istoric din Zarand*, Deva, 2007.

Lazăr, Ioachim, *Comuna Crișcior – monografie*, Deva, Călăuza, 2016.

Lazăr, Mircea Dan, David, Mihai, Pescaru, Eugen, „Biserica românească de la Crișcior (județul Hunedoara)”, în *Sargetia*, nr. XXI-XXIV, 1988-1991, p. 121-131.

Lazea, Eugen, „Agricultura în Transilvania în secolul al XIV-lea”, în *Studii - Revista de Istorie*, nr. 2, 1964, p. 249-275.

Lazea, Eugen, „Apicultura în Transilvania în secolele XI-XIV”, în *Revista de Istorie*, 3, 1979, p. 481-503.

Lángi József, Mihály Ferenc, *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, vol. 3, Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2006.

Legrand-Stoia, Mirela, Stoia, Nicolae, *Ormindea, repere monografice*, Deva, Episcopia Devei și Hunedoarei, 2016.

Leu, Valeriu, *Cartea și lumea rurală în Banat 1700-1830*, Reșița, Banatica, 1996.

Lukács Antál, *Țara Făgărașului în Evul Mediu (secolele XIII-XVI)*, București, Editura Enciclopedică, 1999.

Lupaș, Ioan, „Influența reformatiunii asupra bisericii românilor din Ardeal în secolul XVI”, în *Transilvania*, an XLVIII, nr. 1-6, 1 iulie 1917, p. 1-12.

Lupaș, Marina I., *Mitropolitul Sava Brancovici*, Cluj, Cartea Românească, 1939.

Lupei, Nestor, Neagu, Romulus, *Monografia liceului „Avram Iancu” Brad, 1869-1969*, Sibiu, Întreprinderea poligrafică Sibiu, 1969.

Mager, Traian, *Ținutul Hălmagiului. Monografie. Cadru istoric – Partea I*, Arad, Tiparul Tipografiei Diecezane, 1938.

Magina, Adrian, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*, Cluj-Napoca, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2011.

Magina, Livia, *Instituția județului sătesc în Principatul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, Mega, 2014.

Magyar István Lénárd, „A Körösbanyazi kézirat a XVIII századból”, în *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, vol. I (szerk. Öze Sándor, Medgyesy-Schmikli Norbert), Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, METEM, 2005, p. 236-240.

Magyari András, „Ocuparea militară a Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVII-lea”, în *Istoria Transilvaniei, vol. II (de la 1541 până la 1711)*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român. Centrul de Studii Transilvane, 2007, p. 345-356.

Magyari András, *Rákóczi és az Erdélyi Kurucmozgalom*, Miercurea Ciuc, Pallas-Akadémia, 2003.

Magyari Hunor, Szántó Tünde, *A Hunyadi Református egyházmegye templomai*, Odorheiul Secuiesc, 2010.

Manea, George, „Elemente pentru definirea zonelor etnografice ale județului Arad”, în *Ziridava*, nr. X, 1978, p. 773-781.

Maria, Cornel, „Înalte fețe bisericești neunite ale Ardealului și tipografia Barth la cumpăna secolelor al XVIII-lea – al XIX-lea”, în *Acta Musei Porolissensis*, XXXIV, Istorie-Etnografie, 2012, p. 427-442.

Marinoiu, Costea, *Istoria cărții vilcene, sec. XVII-XVIII*, Craiova, Scrisul Românesc, 1981.

Mârza, Eva, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia, 1577-1702*, Sibiu, Imago, 1998.

Mârza, Eva, Mârza, Andreea, „Transilvania în opera polihistorului slovac Mathias Bel (1684-1749)”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 13, 2009, p. 115-123.

Mârza, Eva, Dreghiciu, Doina, *Cartea românească veche în județul Alba, secolele XVI-XVII*, Alba-Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Albei Iuliei, 1989.

Mircea, Gabriela, *Tipografia de la Blaj în anii 1747-1830*, Alba Iulia, Altip, 2008.

Miron, Greta-Monica, „... poruncește, scoală-te, du-te, propoveduiește ...”. *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2004.

Miron, Greta-Monica, „Acțiune ortodoxă - acțiune catolică. Efectele mișcării lui Visarion Sarai în Hunedoara, Hațeg, Zarand și Alba”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, vol. 50, nr. 2, 2005, p. 1-36.

Mitrofan, Ioan, „Răzmerița lui Visarion Sarai în viziunea istoricului Zenovie Pâclișanu”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 11/II, 2007, p. 136-143.

Alexandru Neamțu, „Frământări în rândurile minerilor din Transilvania la începutul sec. XIX. Greva minerilor de la Băița, din anul 1804”, în *Studii și cercetări de istorie*, anul VIII, nr. 1-4, 1957, p. 119-142.

Nicoară, Toader, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1997.

Nussbächer, Gernot, *Din cronici și hrisoave*, București, Kriterion, 1987.

Oppenheim, Walter, *Europa și despoții luminați*, București, All, 1998.

Orbán Kálmán, „Zarándvármegye története”, în *Hunyadvármegyei Almanach*, Deva, 1911, p. 22-28.

Oros, Ioan-Maria, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei (secolele XVII-XIX). Cărți și proprietari*, Cluj, Mega – Porolissum, 2010.

Ősz Sándor Előd, „Mócvidéki reformátusok. Református mócok? Adalékok a Zaránd vidéki reformátusság 17-18. századi történetéhez”, în *Református Szemle*, 2007, an 100, nr. 4, iulie-august, p. 881-897.

Oșianu, Romulus, „Contribuții la studiul așezărilor și arhitecturii populare din Țara Zărandului”, în *Anuarul muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1971-1973*, Cluj, 1973, p. 199-225.

Păclișanu, Zenovie, „Partea românilor din Principate în lupta Ardelenilor contra Reformațiunii”, în *Cultura Creștină*, nr. 11, 1912, p. 322-327.

Păclișanu, Zenovie, „Din istoria bisericească a Maramureșului. Episcopul Iosif Stoica” I, în *Cultura Creștină*, nr. 8, 1913, p. 229-234.

Păclișanu, Zenovie, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. „Teologul” vlădicilor uniți (1700-1773)*, București, Cultura națională, 1923.

Pârva, Ioan, *Drumuri în Țara Zărandului*, București, Sport-Turism, 1983.

Petresc, Dorin, *Ocișor, un străvechi sat românesc din Țara Zărandului*, Deva, Polidava, 2011.

Pop, Ioan-Aurel, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, Dacia, 1991.

Pop, Ioan-Aurel, „Transilvania în secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea (cca 1300-1456)”, în *Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541)*, (coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler), Cluj-Napoca, Editura Academiei, 2009, p. 234-282.

Popa, Radu, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988.

Popa, Radu, *Țara Maramureșului*, (ediția a II-a) București, Editura Enciclopedică, 1997.

Popescu, Traian, Wollmann, Volker, *Localități miniere din Transilvania, Banat și Maramureș într-un atlas din secolul al XVIII-lea*, Sibiu, Honterus, 2013.

Prodan, David, *Răscoala lui Horea, vol. I-II*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.

Prodan, David, *Supplex Libellus Valachorum*, București, Editura Enciclopedică, 1998.

Pușcariu, Ioan cav. de, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1892.

Ranca, Ion, „Date noi privind mișcarea lui Sofronie (1759-1761)”, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 277-289.

Răduțiu, Aurel, „Domeniul cetății Deva. Localitățile: 1453-1673”, în *Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșanu*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 62-84.

Rusu, Adrian Andrei, „Biserica românească de la Ribîța (județul Hunedoara)”, în *Revista Monumentelor Istorice*, an LX, nr. 1, 1991, p. 3-9.

Rusu, Adrian Andrei, „Un proces de moștenire din anul 1426, pentru punerea în stăpânire la Grădiște (Sarmizegetusa) și implicațiile lui în Hunedoara și Zarand”, în *Ziridava*, nr. XVIII, 1993, p. 91-99.

Rusu, Adrian Andrei, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, Muzeul Sătmărean, 1997.

Rusu, Adrian Andrei, „Reprezentări de pluguri pe fresca bisericii medievale de la Streisângeorgiu (jud. Hunedoara)”, în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj-Napoca, Mega, 2008, p. 41-52.

Rusu, Adrian Andrei, Mărginean, Florin, „Prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală (început de abordare tematică)”, în *Arheologia medievală*, V, 2005, p. 113-158.

Rusu, Adrian Andrei, Hurezan, George Pascu, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, Complexul Muzeal Arad, 1999.

Rusu, Adrian Andrei, Lazăr, Ioachim, Petrov, Gheorghe, „Mănăstirea Vaca”, în *Ars Transsilvaniae*, nr. 2, 1992, p. 145-167.

Săsăujan, Mihai, „Criterii ale apartenenței confesionale (unit-neunit) în Comitatul Bihor (1754-1758)”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 10/II, 2006, p. 113-127.

Săsăujan, Mihai, „Atitudinea cercurilor oficiale austriece față de românii ortodocși din Transilvania, la mijlocul secolului al XVIII-lea, în baza actelor consiliului aulic de război și a rapoartelor conferințelor ministeriale din Viena”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 11/II, 2007, p. 224-251.

Simonescu, Dan, Petrescu, Victor, *Târgoviște – vechi centru tipografic românesc*, Târgoviște, Muzeul Județean Dâmbovița, 1972.

Sipos Gábor, „Calvinismul la românii din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea”, în *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség* (coord. Marius Diaconescu), Satu Mare, Muzeul Sătmărean, 1997, p. 207-206.

Sipos Gábor, *Az Erdélyi református főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713–(1736)*, Cluj, Muzeul Ardelean, Episcopia Reformată a Ardealului, 2000.

Sipos Gábor, „Consistoriul Reformat suprem și problema Unirii religioase a românilor”, în *Annales Universitatis Apulensis, Seria Historica*, 6/II, 2002, p. 105-110.

Sipos Gábor, „Unirea religioasă și antecedentele ei în relațiile calvino-ortodoxe din Transilvania (1660-1710)”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 9/II, 2005, p. 27-30.

Sipos Gábor, „Relațiile bisericii Reformate ardelenice cu bisericile românești în prima jumătate a secolului XVIII”, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 10/II, 2006, p. 11-14.

Sólyom-Fekete Ferencz, „Adatok a volt zarándmegyei részek történetéhez”, în *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, IV, 1888, p. 17-24.

Stoica, Cornel, Frățilă, Ion, Vlad, Ovidiu, Wardegger, Nicolae, *Din istoria învățământului hunedorean*, Deva, 1973.

Szabó Henriette, *Dévai ferences rendházj 1850 előtti könyvei (Katalógus)*, Budapest, Osiris, 2002.

Sárközy Péter, „Et in arcadia ego (Magyarok és a XVIII. Századi Itália)”, în *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983, 87, nr. 1-3, p. 238-251.

Szelestei László N., „Eszterházy Károly, a püspök”, în *Agriam adveni*, Eger, 2013, p. 34-43.

Szemkovics, Laurențiu-Ștefan, „Blazoane individualizând familii nobile românești din comitatul Arad (1634-1825), în *Administrația românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana. 95 de ani de la Marea Unire*, vol. VII, 2013, p. 42-59.

Șuiaga, Victor, *Deva – Contribuții monografice, vol. I. Orașul, cetatea și domeniul*, Deva, Emia, 2010.

Tatai-Baltă, Cornel, *Gravorii în lemn de la Blaj*, Blaj, Eventus, 1995.

Tatai-Baltă, Cornel, Tatay, Anca Elisabeta, „Xilogravurile de tradiție bizantină ale lui Grigorie ieromonah din Triodul tipărit la București în anul 1768”, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 587-607.

Tătar, Octavian, „Pacea de la Oradea (februarie 1538) dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya și implicațiile ei în disputa pentru Coroana Ungariei”, în *Angustia*, nr. 4, 1999, p. 159-163.

Trestia: repere monografice, (Dobrei, Florin, Cerean, Angela, Jianu, Nicu, Ilieș, Florin, Lapteș, Marcel, Filip, Denisiu), Deva, Cluj-Napoca, Argonaut, Cetate Deva, 2015.

Tudoran, Petru, *Țara Zarandului, studiu geo-ecologic*, București, Editura Academiei, 1983.

Tugearu, Ligia, „Studii privind picturile murale medievale. Biserica *Adormirea Măicii Domnului* din satul Crișcior (com. suburbană a orașului Brad, jud. Hunedoara)”, în *Pagini de veche artă românească*, V/1, 1985, p. 71-97.

Tugearu, Ligia, „Studii privind picturile murale medievale. Biserica *Sf. Nicolae* din comuna Ribîța (jud. Hunedoara)”, în *Pagini de veche artă românească*, V/1, 1985, p. 129-148.

Țărcuș, Gheorghe, „Un document din anul 1753 privind frământările religioase din ținutul Hălmagiului”, în *Mitropolia Banatului*, anul XXXII, nr. 7-9, 1982, p. 538-550.

Țărcuș, Gheorghe, „Bybarch, voievodul românilor de la Hălmagiu”, în *Ziridava*, nr. XXI, 1998, p. 159-164.

Țărcuș, Gheorghe, Rădulescu, Rodica, „Considerații privind eliberarea din iobăgie și înnobilarea unor familii de țărani români din ținutul Hălmagiului în sec. XVII și XVIII”, în *Ziridava*, nr. XI, 1979, p. 1025-1058.

Țeicu, Dumitru, *Banatul montan în evul mediu*, Reșița, Banatica, 1998.

Țiplic, Ioan Marian, „Necropole medievale timpurii din Transilvania (sfârșitul secolului IX – prima jumătate a sec. XII)”, în *Relații interetnice în Transilvania. Secolele VI-XIII*, București, 2005, p. 133-156.

Varga Arpád, „Benkő Ferenc”, în *Erdélyi Múzeum*, nr. 1-2, 1999, p. 21-40. (http://erdelyimuzeumfolyoirat.adatbank.transindex.ro/pdf/004Varga%20Arpad_Benko%20Ferenc.pdf, accesat 05.06, 2017)

Veress Endre, „Hunyadmegye bányasatának és bányaiparának multja”, în *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, XX, 1910, p. 121-157.

Veress, Andrei, „Tipografia românească din Buda”, în *Boabe de Grâu*, anul III, nr. 12, decembrie 1932, p. 593-612.

Veöreös András, *XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben*, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék (PhD dolgozat), Budapest, 2006. (http://www.omikk.bme.hu/collections/phd/Epiteszmernoki_Kar/2007/Veoreos_Andras/ertekezes.pdf, accesat 23.08.2015)

Vesa, Pavel, *Episcopii Aradului, 1706- 2006*, Arad, Gutenberg Univers, 2006.

Weisz Tádé, „Az Erdérészi bányászat rövid ismertetése”, în *A magyar királyi földtani intézet Évkönyve*, IX, 1891, p. 101-171.

Wollman, Volker, „Der Bergbau von Băița (Boicza, Pernseifen), Hărtăgani, Trestia, Draica, Porcura, Căinel, Crăciunești und Fizeș bis zum Ende des 20. Jahrhunderts”, în *Silber und Salz in Siebenbürgen*, (coord. Rainer Slotta, Volker Wollman, Ion Dordea), Bd. 10, Teil I, Bochum, 2010, p. 223-267.